

Ермакова А.М. дацэнт кафедры беларускай мовы
Дысцыпліна – Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Арфаграфія. Графіка.
Студэнтам першага курса філалагічнага факультэта спецыяльнасці
“Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”

Фанемная ідэнтыфікацыя

1. Перцэптыўныя і сігніфікатыўныя пазіцыі фанем
2. Фанемны рад, варыянт і варыяцыя фанемы, гіперфанема
3. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў

Фанемная ідэнтыфікацыя на аснове пазіцыйнага аналізу заснавана на тым, пгго фанема як абстрактная адзінка проціпастаўляецца гуку як канкрэтнай адзінцы, у якой яна рэалізуецца ў моўнай плыні. Адною фанеме можа адпавядаць некалькі розных рэалізацый ці алафонаў, кожны з якіх суадносіцца з пэўнай пазіцыяй.

1. Перцэптыўныя і сігніфікатыўныя пазіцыі фанем

Вылучаюць моцныя і слабыя фанемы, функцыя якіх як сродка адрознення слоў праяўляюцца ў рознай ступені. Р.І. Аванесаў размяжоўвае моцныя і слабыя фанемы, зыходзячы з пазіцыі іх у слове. Моцнай лічыцца пазіцыя максімальнай дыферэнцыяцыі, у якой адрозніваецца найбольшая колькасць гукавых адзінак, а слабай – пазіцыя, у якой адрозніваецца найменшая. Моцная фанема – гэта фанема, што ў адпаведнай пазіцыі не супадае ні з адной іншай фанемай. Моцнай пазіцыяй для галосных будзе пазіцыя пад націскам, для зычных – перад галосным або санорным. Слабая фанема – фанема, што знаходзіцца ў пазіцыі мінімальнай дыферэнцыяцыі і супадае па сваіх прыметах з іншымі фанемамі ў той жа фаналагічнай пазіцыі. Для галосных слабай з’яўляецца пазіцыя не пад націскам (/ сама / - / сама /. Я сама – Адзін сом), для шумных зычных пазіцыя абсалютнага канца слова (/ кос / - / кос /, косы - козы), звонкага перад глухім, глухога перад звонкім, шыпячага перад свісцячым, свісцячага перад шыпячым, цвердага перад мяккім (/ каска / - / каска /, касачка - казачка).

Як вядома, фанема выконвае функцыю адрознівання самастойных моўных адзінак, або функцыю абазначэння – сігніфікатыўную (ад лацінскага абазначачь). Такім чынам, існуе сігніфікатыўна моцная і сігніфікатыўна слабая пазіцыя фанем. Адначасова фанема выконвае і функцыю ўспрымання, давядзення да ўспрымання – перцэптыўную (ад лацінскага ўспрымання). Перцэптыўна моцнай пазіцыяй (або вымаўленча моцнай) з’яўляецца пазіцыя мінімальнай абумоўленасці. У такой пазіцыі вымаўленне гука ў слове блізкае да яго вымаўлення ў ізаляваным становішчы. Для **а, о, у** гэта пачатак слова або пазіцыя пасля цвердага (вада, ноч, вугаль – уплыў суседніх гукаў на вымаўленне мінімальны). Для **і, э** моцнай з’яўляецца пазіцыя пасля мяккіх

перад цвёрдымі (ніз, меч). Для зычных перцэптыўна моцнай з'яўляецца пазіцыя перад **а**, які ў адрозненне ад астатніх галосных аказвае найменшы ўплыў на зычныя. Напрыклад, перад **о**, у зычныя набываюць дадатковую лабіялізаванасць.

Перцэптыўна слабая пазіцыя – пазіцыя, у якой вымаўленчая якасць гука невысокая. Галосныя непярэдняга рада становяцца больш пярэднімі пад уплывам мяккіх зычных (масла - мяса). Для галосных пярэдняга рада пазіцыя пасля цвёрдых абумоўлівае іх перамяшчэнне ў накірунку да задняга рада (цела - цэп). Паміж мяккімі галосныя вымаўляюцца напружана і закрыта.

Супадзенне сігніфікатыўна і перцэптыўна моцных пазіцый дае абсалютна моцную пазіцыю. Па гуку, які знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі, і называюць фанему (рад, рады, у радзе, радам)

1) сігніфікатыўна моцная пазіцыя перад галосным выяўляецца ў формах слова рады, у радзе, радам;

2) перцэптыўна моцная пазіцыя перад галосным [а] выяўляецца ў форме радам, якая і дае абсалютна моцную пазіцыю.

Склад фанем мовы – гэта сукупнасць фанем у абсалютна моцнай пазіцыі.

2. Фанемны рад, варыянт і варыянты фанемы, гіперфанема

На адносінах пазіцыйнага чаргавання, калі фанема разглядаецца як рад гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца ў межах марфемы, заснавана вучэнне аб фанеме ў працах прадстаўнікоў маскоўскай фаналагічнай школы. Вучоныя гэтай школы вылучаюць з функцыянальнага пункту погляду моцныя і слабыя пазіцыі ў залежнасці ад таго, дапамагаюць яны ці не выконваць фанеме сэнсаадрознівальную функцыю і функцыю атаясамлівання моўных адзінак.

Фанемны рад

Фанемны рад – гэта рад фанем, які пачынае фанема (моцная фанема, знаходзіцца, калі гэта магчыма, у абсалютна моцнай пазіцыі) і працягваюць яе алафоны (варыянты фанем, слабыя фанемы).

У структуры мовы фанемны рад паказвае на сувязь паміж фанемай і марфемай. Фанемны рад вылучаюць толькі ў складзе адной марфемы. Паспрабуем вылучыць фанемныя рады ў караневай марфеме слова вада. Для гэтага неабходна змяняць форму слова такім чынам, каб выявіць усе моцныя і слабыя фаналагічныя пазіцыі: *вада, воды, вод, вадзе*. Колькі фанемных радоў можам вылучыць?

1. Фанема / в / знаходзіцца ў абсалютна моцным становішчы ў формах слова *вада, вадзе*. У гэтых формах слова, як і ва ўсіх астатніх, яна рэалізуецца алафонам / в /. Фанемны рад складаецца з фанемы / в / і яе алафона / в /.

2. Фанема / о / у абсалютна моцным становішчы знаходзіцца ў формах слова *воды, вод*. У слабым становішчы ў формах *вада, вадзе*. Фанемны рад складаецца з фанемы / о / і яе алафона / а /.

3. Фанема / д / у абсалютна моцным становішчы знаходзіцца ў форме *вада*. Усе астатнія формы выяўляюць алафоны фанемы: / д /, / т /, / дз /.

Запомніце: фанемны рад выяўляецца толькі ў складзе марфемы!
Адзінства пазіцыйна абумоўленых чаргаванняў, што ўтварае фанемны рад, з’яўляецца паказальнікам тоеснасці марфемы. Фанемны рад увабраў у сябе ўсе неістотнае для марфемы як значымай адзінкі, усе знешняе, пазіцыйна абумоўленае.

Паняцці варыянт і варыяцыя фанемы

Фанема рэалізуецца ў слове праз гукі. У залежнасці ад колькасці магчымых фаналагічных пазіцый можа быць выражана як адным, так і некалькімі гукамі. Фанема ў маўленні – гэта алафон (скарб, скарбам, аб скарбе; фанема б – у абсалютна моцнай пазіцыі; алафоны фанемы / б / -- / б /, / п /, / б’ /). Алафон можа быць варыянтам фанемы або варыяцыяй.

Варыянт фанемы: якасць гука, які выражае фанему, змяняецца настолькі, што ен супадае з алафонам іншай фанемы (драўляны - дрэва, сталы - стол; у першым слове ў абсалютна моцнай пазіцыі выяўляецца фанема / э /, выражаная алафонам / а /, у другім выяўляецца фанема / о /, выражаная алафонам / а /. У выніку атрымліваецца, што дзве розныя фанемы супалі ў адным алафоне. Такім чынам, / а / — варыянт фанемы / э / і варыянт фанемы / о /).

Варыяцыя фанемы: якасць гука ў новай фаналагічнай пазіцыі змяняецца нязначна, ён не супадае з алафонам іншай фанемы (стану – стань, фанема / а / выражана алафонам / а / перад цвёрдым і алафонам / а’ / перад мяккім. Вядома, што пазіцыя галоснага перад мяккім дае нязначныя змены ў радзе галоснага, аднак не закранае яго сутнасць).

Гіперфанема

Пры няпоўных пазіцыйных радах алафонаў, калі адсутнічае асноўны алафон (фанема ў моцнай пазіцыі) і дакладнае вызначэнне фанемы па гэтай прычыне немагчымае, вучоныя маскоўскай фаналагічнай школы ўводзяць асобную адзінку – гіперфанему.

Напрыклад, у слове *сабака* галосны ў першым складзе рэалізуе не звычайную “правяральную” фанему, а гіперфанему / о-а /. Чаму? Для таго, каб выявіць фанему неабходна знайсці для яе абсалютна моцную пазіцыю, што з’яўляецца супадзеннем перцэптыўна і сігніфікатыўна моцных пазіцый, ці як мінімум сігніфікатыўна моцную. Для галоснага а сігніфікатыўна моцнай з’яўляецца пазіцыя пад націскам, перцэптыўна моцнай – пазіцыя пасля цвёрдага перад цвёрдым.

Сабакі, сабачы, сабакавод, сабаказнавец, сабакападобны, сабачаня, сабачка, сабачнік і г.д.

Усе формы слова і аднакарэнныя словы не выяўляюць сігніфікатыўна моцнай пазіцыі. Мы не можам адказаць на пытанне аб паходжанні гука / а /: ці гэта фанема / а /, ці алафон фанемы / о /, які праяўляецца ў ненаціскавой пазіцыі.

Аналагічная сітуацыя наглядаецца і ў сістэме зычных фанем.

Напрыклад, у *слове* стол першым з'яўляецца гук / с /, які можа быць алафонам фанемы / с / або / з /. Каб высветліць гэта, неабходна паставіць фанему ў сінфікатыўна моцную пазіцыю. Для зычнага гэта пазіцыя перад галосным або перад санорным. Відавочна, што падстаноўка галоснага або санорнага ў дадзенай сітуацыі немагчымая. Фаналагічная праблема вырашаецца шляхам увядзення гіперфанемы / с-з /.

3. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў

Істотным фактарам, што аб'ядноўвае асобныя элементы ў фаналагічнай сістэме, з'яўляецца нейтралізацыя.

Нейтралізацыя – пазіцыйнае (частковае) знікненне супрацьпастаўлення. Наяўнасць апазіцыі фанем / д /- / т / дае магчымасць адрозніваць словы: *дом* - *том*. Аднак у пазіцыі абсалютнага канца слова гэтыя дзве фанемы губляюць дыферэнцыяльную прымету па глухасці-звонкасці і супадаюць у адным алафоне (*код* - *кот*, [*кот*]).

Фаналагічная апазіцыя, якая характарызуецца пазіцыйным знікненнем супрацьпастаўлення, называецца нейтралізуемай апазіцыяй.

Нейтралізуемай апазіцыяй будзе, напрыклад, пазіцыя звонкай фанемы перад глухой: *казка* - *каска*. Словы ў гэтай мінімальнай пары адрозніваюць дзве фанемы / з / і / с /, якія ўтвараюць апазіцыю паводле дыферэнцыяльнай прыметы глухасць-звонкасць. Звонкая фанема, якая трапіла ў пазіцыю перад глухой, рэалізуецца алафонам / с /, які супадае з алафонам глухой фанемы і губляе сваю здольнасць адрозніваць словы, нейтралізуецца. Фанемы нейтралізуюцца ў сінфікатыўна слабай пазіцыі.

Чаргаванні фанем, іх тыпы і характарыстыка

У залежнасці ад фанетычных умоў змяняецца і якасць гукаў. Напрыклад, у становішчы паміж цвёрдымі зычнымі прадстаўлены галосныя / а /, / о /, / э /, / у /, / ы /, паміж мяккімі зычнымі выступаюць галосныя больш пярэдняга рада. Гэтыя фізічна розныя гукі нясуць адну і тую ж функцыянальную нагрузку і аб'ядноўваецца ў адну фанему.

Паколькі якасць фанем цесна звязана з фаналагічнымі ўмовамі, яны ўтвараюць фаналагічныя рады, колькасць гукаў у кожным з якіх аднолькавая:

о – /о/, /'о/, /о' /, /'о' / у- /у/, /'у/, /у' /, /'у' / э- /э/, /'э/, /э' /, /'э' /

і- /ы/, /'ы/, /ы' /, /'ы' /

Такія мінімальныя адрозненні ніяк не звязаны з марфемнай структурай слова. Гэтыя фаналагічныя рады называюць паралельнымі.

Другі тып пазіцыйных змен характарызуецца тым, што яны адбываюцца звычайна на стыках марфем і колькасць проціпастаўленых адзінак аказваецца рознай у розных пазіцыях. Адбываецца гэта таму, што некаторыя пары фанем, якія проціпастаўлены ў пэўных пазіцыях, супадаюць у адным алафоне – адбываецца нейтралізацыя проціпастаўленняў. Такім чынам утвараюцца перасякальныя рады. Перасякальнымі такія рады называюцца таму, што дзве або больш фанем перасякаюцца ў адным алафоне ў слабай пазіцыі. Такія

рады ўзнікаюць у выніку чаргаванняў звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, шыпячых і свісцячых.

с - з перасякаюцца ў алафоне / с / у пазіцыі перад глухім

с – з перасякаюцца ў алафоне / з / у пазіцыі перад звонкім

с – ш перасякаюцца ў алафоне / ш / перад шыпячым і г. д.

Супадзенне не пад націскам фанем **о, э, а** ў алафоне / а / таксама ўяўляе сабой перасякальны рад чаргаванняў.

о перасякаюцца

э ў алафоне / а /

а не пад націскам

Перасякальныя чаргаванні, як і паралельныя, носяць рэгулярны характар. Але яны істотна адрозніваюцца ад паралельных тым, што назіраюцца не ў розных словах, а ў адной і той жа марфеме (*казаць - казка, мыш - мышся*).

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ